

ภพภูมิเชิงกระบวนการทางจิต : วิเคราะห์จากภวสูตร

PSYCHOLOGICAL REALMS: AN ANALYTICAL STUDY OF BHAVA SUTTA

ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ

Thanasith Chatsuwan

มหาวิทยาลัยเกรวาทราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Mahavajiralongkornpalithervādarājavidyalaya, Thailand

Corresponding Author's Email: vorvat20143245@gmail.com

Received 18 June 2026; Revised 22 June 2026; Accepted 30 June 2026

ภพภูมิเชิงกระบวนการทางจิต : วิเคราะห์จากภวสูตร

ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความหมายและกลไกการเกิดขึ้นของภพ โดยมุ่งเน้นการตีความเชิงกระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะ ผ่านการศึกษาเปรียบเทียบเชิงลึกในปฐมภวสูตรและทุติยภวสูตร รวมถึงคัมภีร์อรรถกถาที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า ในขณะที่กระแสสังขมกระแสหลักมักเข้าใจภพภูมิในลักษณะของสถานที่ทางกายภาพ 31 ภพภูมิหลังความตายตามคติไตรภูมิ ซึ่งยากต่อการพิสูจน์เชิงประจักษ์ แต่ภพที่ปรากฏในภวสูตรทั้งสองกลับแสดงให้เห็นถึงกลไกทางจิตวิทยาที่สอดคล้องกับหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างเด่นชัด โดยพระพุทธองค์ทรงอุปมาว่า กรรมคือเนื่อ นาคคือเมล็ดพืช ตัณหาคือยางเหนียว และมีอวิชชาเป็นเครื่องกัน เมื่อการรับรู้ (วิญญาน) เข้าไปผูกติดและตั้งมั่นในอารมณ์ (เนื่อนากรรม) ด้วยแรงขับของความอยาก (ตัณหา) และความหลงผิด (อวิชชา) ภพหรือสภาวะทางอารมณ์ย่อมก่อตัวขึ้นทันทีในปัจจุบันขณะ ไม่ว่าจะเป็นกามภพ รูปภพ หรืออรูปภพ การทำความเข้าใจภพภูมิในมิติเชิงกระบวนการทางจิตนี้ ไม่เพียงแต่ช่วยถอดรหัสคำสอนให้มีความเป็นวิทยาศาสตร์ที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตนเอง (สันติภูมิโก) เท่านั้น แต่ยังเป็นกุญแจสำคัญในการปฏิบัติธรรมเพื่อเท่าทันจิตและตัดวงจรแห่งความทุกข์ได้จริงในชีวิตประจำวัน

คำสำคัญ: ภวสูตร; ภพภูมิเชิงกระบวนการทางจิต; ตัณหา; อวิชชา; ปฏิจจสมุปบาท

PSYCHOLOGICAL REALMS: AN ANALYTICAL STUDY OF BHAVA SUTTA

Thanasith Chatsuwan

Abstract

This article aims to analyze the definition and mechanism of Bhava (becoming/existence), focusing on its interpretation as an immediate psychological process. This is achieved through an in-depth comparative study of the Pathama Bhava Sutta, the Dutiya Bhava Sutta, and their relevant commentaries. The study reveals that while mainstream Buddhist society often perceives the 31 realms of existence as physical post-mortem destinations according to traditional cosmologies which are empirically difficult to verify the concept of Bhava in both Bhava Suttas explicitly demonstrates a psychological mechanism aligned with the principle of Patīccasamuppāda (Dependent Origination). The Buddha utilized the metaphor of kamma as the field, viññāna (consciousness) as the seed, tanha (craving) as the moisture/sap, and avijja (ignorance) as the hindrance. When consciousness becomes established and grows in an object (the field of kamma) driven by craving and ignorance, Bhava—becoming an emotional or mental state is instantly manifested in the present moment as either Kāma-bhava, Rūpa-bhava, or Arūpa-bhava. Understanding the realms of existence through this psychological dimension not only decodes the teaching into a self-verifiable (Sanditthiko) science of the mind but also serves as a crucial key for Dhamma practitioners to remain mindful of mental processes and effectively terminate the cycle of suffering in daily life.

Keywords: Bhava Sutta; Psychological Realms; Tanha (Craving); Avijja (Ignorance);
Patīccasamuppādat

บทนำ

ในบริบทของสังคมไทยร่วมสมัย เมื่อมีการกล่าวถึงคำว่า “ภพภูมิ” ภาพจำหลักในมโนทัศน์ของพุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่มักจะผูกติดอยู่กับโครงสร้างจักรวาลวิทยาเชิงกายภาพ 31 ภพภูมิ ดังที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีพุทธศาสนาเรื่อง ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง ของพญาลิไท (พญาลิไท, 2554) คติความเชื่อดังกล่าวจัดจำแนกโลกหลังความตายออกเป็นมิติต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรม ตั้งแต่รภูมิอันเต็มไปด้วยการทัณฑ์ทรมาน เปרתอสุรกาย มนุษย์โลก สวรรค์ชั้นกามาจร ไปจนถึงพรหมโลกชั้นรูปภูมิและอรุณภูมิ การรับรู้ในลักษณะนี้ถูกส่งต่อผ่านวัฒนธรรม ประเพณี และจิตรกรรมฝาผนังตามวัดวาอาราม โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อเป็นกุศโลบายทางจริยธรรมในการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ ชี้ให้เห็นผลลัพธ์ของกรรมดีและกรรมชั่วที่จะส่งผลในอนาคตอันยาวไกลหลังการตัดร่างทำลายขันธ์ (พระพุทธโฆษาจารย์, 2548)

อย่างไรก็ดี ในยุคแห่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสารสนเทศ การทำความเข้าใจเรื่องภพภูมิในมิติของสถานที่หรือแดนเกิดหลังความตายเพียงด้านเดียว กลับเผชิญกับความท้าทายเชิงระเบียบวิธีวิทยาอย่างรุนแรง คนรุ่นใหม่และนักคิดร่วมสมัยเริ่มตั้งคำถามต่อความมีอยู่จริงของภพภูมิต่าง ๆ เนื่องจากเป็นสภาวะที่อยู่พ้นไปจากขอบเขตประจักษ์พยานและการตรวจสอบทางวิทยาศาสตร์ เมื่อปราศจากการอธิบายที่เชื่อมโยงกับประสบการณ์ตรงในปัจจุบัน ชีวิตในภพภูมิต่าง ๆ จึงมักถูกลดทอนคุณค่าให้เป็นเพียงเรื่องเล่าเชิงอภินิหาร เทพปรมาณู หรือเป็นเพียงอุบายปลอบประโลมใจให้ละเว้นความชั่ว ซึ่งส่งผลให้แก่นแท้ของพุทธธรรมถูกมองข้าม และทำให้เกิดช่องว่างระหว่างหลักการทางศาสนากับการดำเนินชีวิตจริง

ปัญหาสำคัญจึงอยู่ที่ว่า หากชาวพุทธยังคงจำกัดความหมายของภพไว้เพียงแค่อุปัติตถิภพ (ภพอันเป็นที่อุปัติหลังความตาย) พุทธศาสนาก็จะถูกลดทอนความสำคัญลงเหลือเพียงระบบความเชื่อเพื่อโลกหน้า ทว่าในความเป็นจริงแล้ว ระบบปรัชญาและจิตวิทยาพุทธศาสนามุ่งเน้นสภาวะที่เป็นปัจจุบัตและพิสูจน์ได้ในปัจจุบันขณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการของหลัก ปฏิจจสมุปบาทที่ระบุไว้ชัดเจนว่า “...เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ...” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, ส.นิ. (ไทย) 16/1/1-2) ซึ่งสะท้อนว่าการก่อตัวของภพนั้น แท้จริงแล้วเป็นสภาวะที่เกิดขึ้น ดับไป และแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาภายในโครงสร้างจิตใจของมนุษย์ทุกเมื่อเชื่อวัน

เพื่อก้าวข้ามข้อจำกัดในการตีความเชิงจักรวาลวิทยา และดึงพุทธธรรมกลับมาสู่พื้นที่ที่สามารถพิสูจน์ได้ บทความวิชาการฉบับนี้จึงเสนอแนวทางการศึกษาและการอธิบายภพภูมิใหม่ผ่านมิติเชิงกระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะ โดยมุ่งศึกษาผ่านคัมภีร์พุทธพจน์ชั้นปฐมภูมิอันเป็นรากฐานสำคัญ ได้แก่ ปฐมภาวสูตร และ ทุติยภาวสูตร ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อ.ต.ก. (ไทย) 20/77-78/300-302) ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงตอบคำถามของพระอานนทเกี่ยวกับเหตุปัจจัยของการมีอยู่แห่งภพ

ภพภูมิในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและคติความเชื่อในสังคมไทย

การศึกษาเรื่องภพภูมิในพระพุทธศาสนาจำเป็นต้องทบทวนโครงสร้างและการจัดประเภทที่ปรากฏในคัมภีร์แต่ละชั้น ตลอดจนพัฒนาการที่ส่งอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของพุทธศาสนิกชนชาวไทย เพื่อให้เห็นภาพสะท้อนจากคัมภีร์ดั้งเดิมจนถึงคติความเชื่อในปัจจุบัน โดยสามารถแบ่งการทบทวนวรรณกรรมออกเป็น 4 ส่วนสำคัญ ดังนี้

1. ภพภูมิในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ในคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิหรือพระไตรปิฎก คำว่า ภพ (Bhava) และ ภูมิ (Bhūmi) มักถูกกล่าวถึงในสองนัยสำคัญ นัยแรกคือ มิติเชิงพื้นที่หรือแดนเกิด (อุปัตติภพ) และนัยที่สองคือ มิติเชิงพฤติกรรมการปรุงแต่งของจิต (กัมมภพ) ซึ่งมีความสัมพันธ์กันในฐานะเหตุและผล ในภาพรวมของพระไตรปิฎกทรงจัดจำแนกโครงสร้างของโลกธาตุและภพภูมิออกเป็น 3 ระดับใหญ่ เรียกว่า ไตรธาตุหรือไตรภพ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, ม.ม. (ไทย) 12/94/89) ได้แก่

1) กามธาตุ (กามภพ) สภาวะหรือแดนเกิดของผู้ที่ยังพัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่สัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน มนุษย์ ไปจนถึงเทวดาในสวรรค์ฉกามาพจรทั้ง 6 ชั้น

2) รูปธาตุ (รูปภพ) สภาวะหรือแดนเกิดของพรหมผู้ได้บรรลุรูปฌานที่ 1 ถึง 4 มีรูปขั้นที่ประณีต ไม่พัวพันด้วยกามารมณ์หยาบ

3) อรูปธาตุ (อรูปภพ) สภาวะหรือแดนเกิดของพรหมผู้บรรลุรูปฌานที่ 1 ถึง 4 เป็นภพภูมิที่มีเพียงนามขั้น ไม่มีรูปกาย

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาส่วนของพระอภิธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อภิ.วิ. (ไทย) 35/234/221) มีการจำแนกภูมิไว้อย่างเป็นระบบในวิภังคปกรณ์ โดยระบุว่าภูมิเป็นที่ตั้งแห่งการใช้ชีวิตและการทำงานของจิตวิญญาณ ซึ่งโยงใยโดยตรงกับระดับของจิต (กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560, อภิ.วิ.อ. (ไทย) -/234/306-308) ซึ่งให้เห็นว่าโครงสร้างภพภูมิในพระไตรปิฎกนั้นหยั่งรากอยู่บนพื้นฐานของสภาวะจิตใจเป็นสำคัญ

2. ภพภูมิในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ชั้นรอง

เมื่อเข้าสู่ยุคพระอรรถกถาจารย์และคัมภีร์ชั้นรอง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสาจารย์ และ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะของพระอนรรุทธาจารย์ รายละเอียดของภพภูมิถูกขยายความและจัดระเบียบให้มีความชัดเจนและเป็นระบบตัวเลขที่นิ่งขึ้น จนกลายเป็นสูตรสำเร็จเรื่อง 31 ภพภูมิ (พระอนรรุทธาจารย์, 2542) โดยมีการจัดกลุ่มอย่างเป็นหมวดหมู่ ดังนี้

1) อบายภูมิ 4 (นिरยภูมิ, ตีรจฉานภูมิ, ปิตติวิสัยภูมิ, อสุรกายภูมิ)

2) กามสุคติภูมิ 7 (มนุสสภูมิ 1, เทวภูมิ 6) (รวมกามภูมิเป็น 11 ภูมิ)

3) รูปภูมิ 16 (แบ่งตามระดับของรูปฌานและพรหมผู้ประเสริฐ เช่น ชั้นสุทธาวาส 5 สำหรับพระอนาคามี)

4) อรูปภูมิ 4 (แบ่งตามอรูปฌาน 4)

คัมภีร์อรรถกถา เช่น มโนรทปุณนิ (อรรถกถาอังคุตตรนิกาย) ได้ทำหน้าที่อธิบายขยายความคำอุปมาของพระพุทธองค์ในพระสูตรต่าง ๆ ให้แจ่มชัดขึ้น โดยเน้นย้ำว่า การที่สัตว์จะไปอุบัติ (อุปัตติภพ) ในภูมิใดภูมินั้นเป็นสิ่งที่ตรึงแน่นอยู่กับเจตนาในกัมมภพ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553, อ.ต.ก.อ. (ไทย) 2/77-78/306-308) อรรถกถาจึงเป็นส่วนสำคัญที่ทำหน้าที่เชื่อมประสานสภาวะจิตที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นภาพลักษณ์ของภพภูมิที่จับต้องได้ง่ายขึ้น

3. ไตรภูมิพระร่วงการแปลงหลักธรรมสู่จักรวาลวิทยาเชิงรูปธรรม

ในบริบทของประวัติศาสตร์และวรรณคดีไทย คัมภีร์ที่มีอิทธิพลสูงสุดต่อความเชื่อเรื่องภพภูมิคือ ไตรภูมิภพหรือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเรียบเรียงโดยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) แห่งกรุงสุโขทัย

วรรณกรรมชิ้นนี้จัดเป็นตำราจักรวาลวิทยาพุทธศาสนาเล่มแรกของไทยที่ประมวลเนื้อหาจากคัมภีร์บาลีและอรรถกถาว่า 30 คัมภีร์ (พญาลิไท, 2554)

ไตรภูมิพระร่วงได้ทำการเปลี่ยนผ่านหลักธรรมเรื่องภพภูมิที่เป็นนามธรรมในพระอภิธรรม ให้กลายเป็นจักรวาลวิทยาเชิงกายภาพและภูมิศาสตร์อย่างพรรณนาพิสดาร มีการระบุตำแหน่งที่ตั้งของเขาวงกตสุเมรุ กำแพงจักรวาล มหาสมุทรทั้ง 7 และลักษณะทางกายภาพของสัตว์ในภพภูมิหรือสวรรค์ชั้นต่างๆ อย่างละเอียดลออ วรรณกรรมชิ้นนี้ไม่ได้ทำหน้าที่เพียงแค่อธิบายธรรมะ แต่ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือทางสังคมและการเมืองในการสถาปนาความชอบธรรมของสถาบันกษัตริย์ผ่านแนวคิดเรื่อง พระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมหรือพระมหากษัตริย์พรตริราช และใช้เป็นกุศโลบายควบคุมสังคมด้วยความกลัวต่อบาปกรรมและการไฝ่ฝันถึงความสุขสบายในสวรรค์

4. คติความเชื่อเรื่องภพภูมิหลังความตายของชาวพุทธในสังคมไทย

ผลจากการสืบทอดคติไตรภูมิพระร่วงผ่านงานจิตรกรรมฝาผนัง วรรณกรรม เทศนาและการจำเริญรอยตามชนบประเพณี (เช่น ประเพณีงานศพ การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ล่วงลับ) ส่งผลให้ชาวพุทธไทยส่วนใหญ่ในปัจจุบันมีแนวคิดเกี่ยวกับภพภูมิในลักษณะสภาวะหลังความตายแบบสุดโต่ง

จากงานวิเคราะห์ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ชั้นสุพรรณบัฏ เป็นที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยมักมองภาพภพภูมิแยกขาดจากชีวิตปัจจุบัน โดยเชื่อว่าภพภูมิคือนรก-สวรรค์ที่เป็นสถานที่ ซึ่งต้องรอให้ร่างกายสิ้นลมหายใจก่อน วิญญาณจึงจะเดินทางไปจุติ ความเชื่อนี้ก่อให้เกิดพฤติกรรมทางศาสนาที่มุ่งเน้นการซื้อความมั่นคงในโลกหน้า เช่น การทำบุญตักบาตรเพื่อสะสมเสบียงไว้ในสวรรค์ หรือการทำพิธีกรรมไล่ผีและกรวดน้ำให้เปรตอสุรกาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556)

ความเชื่อในมิตินี้แม้จะมีประโยชน์ในการประคองศีลธรรมขั้นพื้นฐาน แต่เมื่อขาดการเชื่อมโยงกับกระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะ (ตามแนวทางของปฏิจจสมุปบาท) จึงมักทำให้เกิดปัญหาในสังคมร่วมสมัย คือ การทำบุญแบบหวังผลตอบแทน และการขาดความเข้าใจว่าสภาวะจิตที่เศร้าหมอง ชวนมัว หรือเป็นสุขในทุกลมหายใจเข้าออกนั้น แท้จริงแล้วคือการอุปถัมภ์แห่งภพ ในปัจจุบันที่สามารถลิ้มรสและตรวจสอบได้ทันทีโดยไม่ต้องรอคอยโลกหน้า

เนื้อหาในหัวข้อที่ 2 นี้ เป็นการทบทวนวรรณกรรมเพื่อชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการและข้อจำกัดของมโนทัศน์เรื่องภพภูมิ ในคัมภีร์พุทธศาสนาและบริบทสังคมไทย โดยอธิบายว่าภาพจำกระแสหลักในสังคมไทยมักจำกัดความหมายของภพภูมิไว้เพียงมิติทางจักรวาลวิทยาเชิงกายภาพและภูมิศาสตร์หลังความตาย 31 ภพภูมิ ซึ่งส่งอิทธิพลมาจากคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วง คติความเชื่อเชิงรูปธรรมดังกล่าวเผชิญความท้าทายอย่างรุนแรงในยุคปัจจุบันเนื่องจากยากต่อการพิสูจน์เชิงประจักษ์ คณะผู้เขียนจึงนำเสนอแนวทางการก้าวข้ามข้อจำกัดนี้ด้วยการจำแนกภพตามนัยของพระไตรปิฎกและอรรถกถา ที่หยั่งรากลึกอยู่บนกัมมภพหรือสภาวะพฤติกรรมกรรมปรุงแต่งของจิตใจ เพื่อเชื่อมโยงพุทธธรรมเข้ากับมิติเชิงกระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะที่สามารถตรวจสอบได้ทันที

ในหัวข้อต่อไป บทความจะนำเสนอเนื้อหาจากภพภูมิทั้งสองแห่งเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงดึงความหมายของภพภูมิจากระบบโครงสร้างจักรวาลวิทยาที่ซับซ้อนเหล่านี้อีกครั้งคืนสู่สัจธรรมระดับจิตวิทยาภายในตัวมนุษย์อย่างไร

ภพภูมิในภวสูตร

การศึกษาแนวคิดเรื่องภพภูมิจากพระโฆสฺสโดยตรงจำเป็นต้องพิจารณาจากพระสูตรคู่ขนานที่มีโครงสร้างเนื้อหาเกี่ยวเนื่องกัน คือ ปฐมภวสูตร และ ทุตติยภวสูตร ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ในหัวข้อนี้จะพรรณนาถึงโครงเรื่อง ที่มา และรายละเอียดของคำสอนที่ปรากฏในพระสูตรทั้งสองแห่ง รวมถึงคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา เพื่อแสดงให้เห็นองค์ประกอบสำคัญและประเภทของภพตามที่พระพุทธองค์ทรงกำหนดไว้ ดังนี้

1. ปฐมภวสูตร (ต้นหาคืออย่างเหนียวแห่งการก่อภพ)

ในปฐมภวสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อ.ต.ก. (ไทย) 20/77/300-301) เริ่มต้นเรื่องราวด้วยเหตุการณ์ที่พระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ประทับ ณ วัดพระเชตุวัน มหาวิหารอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร จากนั้นได้ทูลถามปัญหาธรรมอันเป็นหัวใจสำคัญของสังสารวัฏว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า ‘ภพ ภพ’ นี้ ภพย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงไรหนอ?”

พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบคำถามด้วยการย้อนถามและอธิบายผ่านชุดอุปมาอุปไมยเชิงเกษตรกรรม โดยทรงแบ่งภพออกเป็น 3 ระดับ ผ่านกลไกการทำงานขององค์ประกอบ 3 ส่วนหลัก คือ

“อานนท์ กรรมเปรียบเหมือนเนื่อ น้า วิญญาณเปรียบเหมือนเมล็ดพืช ต้นหาเปรียบเหมือนยางเหนียว ในพืช วิญญาณของสัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน มีต้นหาเป็นเครื่องผูก ตั้มนั้นแล้วในธาตุชั้นต่ำ... ธาตุชั้นปานกลาง... ธาตุชั้นประณีต การเกิดในภพใหม่ต่อไปย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อ.ต.ก. (ไทย) 20/77/300-301)

พระพุทธองค์ทรงจำแนกความสัมพันธ์ขององค์ประกอบดังกล่าวออกเป็น 3 สถานการณ์เพื่อชี้ให้เห็นประเภทของภพ ดังนี้

- 1) กามภพ เกิดจากวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายที่ตั้มนั้นและงอกงามลงในกามธาตุ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงระบุว่า เป็นธาตุชั้นต่ำ (หีนา ธาตุ) โดยมีต้นหาทำหน้าที่เป็นยางเหนียวคอยหล่อเลี้ยง
- 2) รูปภพ เกิดจากวิญญาณที่ตั้มนั้นและงอกงามลงในรูปธาตุ ซึ่งทรงระบุว่า เป็นธาตุชั้นปานกลาง (มัชฌิมา ธาตุ)
- 3) อรูปภพ เกิดจากวิญญาณที่ตั้มนั้นและงอกงามลงในอรูปธาตุ ซึ่งทรงระบุว่า เป็นธาตุชั้นประณีต (ปณีตา ธาตุ)

ประเด็นสำคัญในปฐมภวสูตร คือการเน้นย้ำบทบาทของต้นหาในฐานะสินะ (ยางเหนียวหรือความชุ่มชื้น) ของเมล็ดพืช หากเมล็ดพืชขาดน้ำหรือยางเหนียว ย่อมไม่สามารถยึดเกาะและดูดซึมสารอาหารจากเนื่อ น้า เพื่อเจริญเติบโตได้ฉันใด วิญญาณก็ไม่สามารถเติบโตขึ้นเป็นภพภูมิได้หากปราศจากต้นหาฉันนั้น

2. ทุตติยภวสูตร (อวิชชาคือเครื่องกันผืนนา)

สำหรับทุตติยภวสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อ.ต.ก. (ไทย) 20/78/301-302) มีบริบทเริ่มเรื่องเช่นเดียวกับปฐมภวสูตร คือพระอานนท์ทูลถามคำถามเดิมว่า “ภพย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงไร?” และพระพุทธองค์ยังคงใช้ชุดอุปมาอุปไมยเรื่อง “กรรมคือเนื่อ น้า วิญญาณคือเมล็ดพืช” เช่นเดิม รวมถึงจำแนกภพออกเป็น กามภพ รูปภพ และอรูปภพ ผ่านธาตุชั้นต่ำ ปานกลาง และประณีตตามลำดับ

อย่างไรก็ตาม จุดต่างสำคัญและเป็นประเด็นหลักของทุติยภาวสูตร คือการเปลี่ยนจุดเน้นของตัวขับเคลื่อน โดยพระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำสภาวะของอวิชชาในฐานะนิรวณะ (เครื่องกั้น/เครื่องกีดขวาง) ทรงปรับถ้อยคำอธิบายว่า

“อานนท์ กรรมเปรียบเหมือนเนื่อนา วิญญานเปรียบเหมือนเมล็ดพืช เจตนาและ ความปรารถนา เปรียบเหมือนยางเหนียวในพีช วิญญานของสัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีต้นหาเป็นเครื่องผูก ตั้งมั่นแล้วในธาตุชั้นต่ำ... การเกิดในภพใหม่ต่อไปย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, อ.ต.ก. (ไทย) 20/78/301-302)

ในพระสูตรที่สองนี้ ทรงขยายความว่า ตัวอย่างเหนียวในพีชคือเจตนาและความปรารถนา (เจตนา ปณิธิ) แต่องค์ประกอบที่ถูกยกขึ้นมาทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดครอบงำทัศนคติคือ อวิชชา ซึ่งทำหน้าที่ปกคลุมหรือกั้นจิตไว้ไม่ให้เห็นตามความเป็นจริง ทำให้วิญญานหลงทิศทางแล้วดิ่งลงไปปฏิสนธิตั้งมั่นในเนื่อนากรรมเหล่านั้น

3. คำอธิบายขยายความจากคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกาย มโนรทปุณณิ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553, อ.ต.ก.อ. (ไทย) 2/77-78/306--308) ได้ให้รายละเอียดจำแนกคำศัพท์ในพระสูตรทั้งสองไว้อย่างน่าสนใจ โดยอรรถกถาจารย์ได้อธิบายคำว่า กัมมภพ (ภพคือกรรม) และอุปปัตติภพ (ภพคือที่เกิด) เพื่อจำแนกสภาวะที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะสื่อสาร ดังนี้

กรรมคือเนื่อนา (เขตต์) อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึง กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลายที่สัตว์ได้กระทำไว้ เจตนาที่เป็นไปในฝั่งอกุศลและฝั่งกามกุศลจัดเป็นเนื่อนาชั้นต่ำ (หีนธาค) ส่วนกุศลเจตนาที่เป็นไปในรูปฌานจัดเป็นเนื่อนาชั้นปานกลาง (มัชฌิมธาค) และกุศลเจตนาที่เป็นไปในอรุฌานจัดเป็นเนื่อนาชั้นประณีต (ปณฺธิธาค)

วิญญานคือเมล็ดพืช (พีช) อรรถกถาขยายความว่า หมายถึง ตัววิญญานที่แล่นไปรับรู้อารมณ์ ซึ่งพร้อมจะงอกงามเติบโตขึ้นตามสภาพของผืนดินที่มันตกฝังลงไป

ต้นหาคือยางเหนียว (สินฺโห) และอวิชชาคือเครื่องกั้น (นิรวณฺ) อรรถกถาชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ว่า อวิชชาเปรียบเสมือนความมืดบอดที่ปิดบังตาไว้ ทำให้สัตว์มองไม่เห็นโทษของภัยในสังสารวัฏ ส่วนต้นหาทำหน้าที่ผูกมัด (สโยชนะ) และสร้างความทะยานอยากเหนียวแน่น ยึดโยงให้วิญญานไม่ยอมปล่อยมือจากเนื่อนากรรมนั้น ๆ จนกระทั่งเกิดสภาวะที่เรียกว่า ภพใหม่ปรากฏขึ้น

เนื้อหาในหัวข้อที่ 3 นี้เป็นการศึกษาหลักฐานชั้นปฐมภูมิในปฐมภาวสูตรและทุติยภาวสูตรเพื่อถอดรหัสกลไกการก่อตัวของภพ ผ่านชุดอุปมาอุปไมยเชิงเกษตรกรรมจากพระโอษฐ์ โดยระบุว่ากามภพ รูปภพ และอรุภพ เกิดขึ้นเมื่อวิญญานอันเปรียบเสมือนเมล็ดพืช เข้าไปตั้งมั่นและงอกงามในธาตุชั้นต่ำ ชั้นปานกลาง หรือชั้นประณีตอันเปรียบเสมือนผืนนากรรม ซึ่งในปฐมภาวสูตรได้เน้นย้ำบทบาทของต้นหาในฐานะยางเหนียวที่คอยหล่อเลี้ยงให้วิญญานยึดเกาะกับอารมณ์ ขณะที่ทุติยภาวสูตรมุ่งอธิบายสภาวะของอวิชชาในฐานะเครื่องกั้นที่ปิดบังจิตใจไม่ให้เห็นตามความเป็นจริงจนหลงทิศทางดิ่งลงสู่เนื่อนากรรม นอกจากนี้ยังนำคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถามโนรทปุณณิมาจำแนกศัพท์อย่างเป็นระบบ เพื่อชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างของภพแท้จริงแล้วคือผลลัพธ์จากปฏิกริยาร่วมกันขององค์ประกอบนามธรรมเหล่านี้ในปัจจุบันขณะ เนื้อหาที่เสนอมาททั้งหมดสามารถสรุปเป็นแผนภาพแนวคิดได้ ดังนี้

ภพภูมิในใจ: ถอดรหัส "ภวสูตร" สู่กระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะ

เพื่อสื่อสารแนวคิดที่ว่า "ภพภูมิ" ไม่ได้เป็นเพียงสถานที่หลังความตาย แต่เป็นสภาวะทางจิตที่เกิดขึ้นและดับไปในชีวิตประจำวันตามหลักภวสูตร

กลไกการเกิด "ภพ"

อุปมาแห่งเมล็ดพันธุ์และพื้นนา: กรรมคือนาม วิญญาณคือเมล็ดพืช ต้นหาคืออย่างเหี่ยว และอวิชชาเป็นเครื่องกัน

ภพเกิดขึ้นทันทีในปัจจุบันขณะ

เมื่อการรับรู้เข้าผูกติดกับอารมณ์ด้วยความอยาก ภพหรือสภาวะใจย่อมก่อตัวขึ้นทันที

สันติภูมิ: ธรรมที่พิสูจน์ได้ด้วยตนเอง

การมองภพในเชิงจิตวิทยาช่วยให้ตรวจสอบและเท่าทันความทุกข์ได้ในชีวิตจริง

อรุณภพ (Formless Sphere)

ธาตุขั้นประณีต (ปฐิตา ธาตุ): จิตที่ขยับน้อมในนามธรรม ความว่าง หรือตัวตนชั้นละเอียด

วิธีดับภพ: ถัดจากเหี่ยวและทำลายเครื่องกัน ใช้สติละต้นหา (ยางเหี่ยว) และใช้ปัญญาดับอวิชชา (เครื่องกัน) เพื่อให้ภพใหม่เกิดขึ้น

ไตรภพในใจและการดับวงจรทุกข์

อรุณภพ (Formless Sphere) ธาตุขั้นประณีต (ปฐิตา ธาตุ): จิตที่ขยับน้อมในนามธรรม ความว่าง หรือตัวตนชั้นละเอียด

รูปภพ (Form Sphere) ธาตุขั้นปานกลาง (เบญจมา ธาตุ): จิตที่ตั้งมั่นในรูปแบบ อกุศลเจตน์ หรือความสงบจากสมาธิ
ธาตุขั้นประณีต (ปฐิตา ธาตุ): จิตที่ขยับน้อมในนามธรรม ความว่าง หรือตัวตนชั้นละเอียด

สภาพจิตผู้พ้นภพคือ "เมล็ดพืชที่ฝ่อ"

เมื่อสิ้นต้นหาและอวิชชา วิญญาณก็ไม่อาจงอกเงยเป็นความทุกข์บนพื้นนากรรมได้อีก

ภาพที่ 1 ภพภูมิในใจ ถอดรหัสภวสูตรสู่กระบวนการทางจิตใต้ปัจจุบันขณะ

สรุปได้ว่า จากเนื้อหาของพระสูตรทั้งสองแห่งรวมถึงอรรถกถา ประเด็นสำคัญเรื่องภพ ไม่ได้ถูกอธิบายในฐานะแดนดินที่ลอยตัวอยู่โดดเดี่ยว แต่อธิบายในฐานะผลลัพธ์ที่เกิดจากปฏิกริยาร่วมกันระหว่างกรรม วิญญาณ ต้นหา และอวิชชา ซึ่งโครงสร้างองค์ประกอบเหล่านี้เองที่จะถูกนำไปใช้วิเคราะห์เพื่อเปิดมุมมองสู่ กระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะในหัวข้อต่อไป

วิเคราะห์ภพภูมิเชิงกระบวนการทางจิตจากภวสูตร

จากการศึกษาตัวบทปฐมภวสูตรและทุติยภวสูตรในหัวข้อที่ 3 จะเห็นได้ว่า โครงสร้างการเกิดขึ้นของภพภูมิพึ่งพาอาศัยปัจจัยหลายประการทำงานร่วมกัน ในหัวข้อนี้จะเป็นการวิเคราะห์เชิงลึกโดยนำเอาองค์ประกอบในภวสูตร (กรรม วิญญาณ ต้นหา อวิชชา) มาบูรณาการร่วมกับกระบวนการของ หลักปฏิจจนสมุบาท เพื่อชี้ให้เห็นว่า ภพในพระสูตรนี้แท้จริงแล้วคือสภาวะหรือกระบวนการทางจิตใจที่หมุนวนเป็นสังสารวัฏอยู่ตลอดเวลาในปัจจุบันขณะ และวิเคราะห์แนวทางการหลุดพ้นจากภพภูมิเหล่านี้ตามหลักพุทธธรรม

1. การบูรณาการภวสูตรเข้ากับวงจรปฏิจจนสมุบาทในปัจจุบันขณะ

เมื่อพิจารณาวงจรปฏิจจนสมุบาทสายเกิด (สมุทวาร) ที่ว่า "...เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี... เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี..." (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, ส.นิ. (ไทย) 16/1/1-2) จะพบว่าองค์ประกอบในภวสูตรทั้งสองสามารถสวมเข้ากับข้อต่อของปฏิจจนสมุบาทที่เกิดขึ้นในจิตปัจจุบันได้อย่างพอดี โดยแสดงให้เห็นถึงการทำงานเชิงระบบ ดังนี้

1) อวิชชาและต้นหา (แรงขับและการจำกัดกรอบการรับรู้)

ทุติยภวสูตรระบุว่าสัตว์ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเครื่องกันและมีต้นหาเป็นเครื่องผูก ในเชิงกระบวนการทางจิต ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อตาเห็นรูป หรือหูได้ยินเสียง (สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา) หากขาดสติปัญญาเท่าทัน อวิชชา (ความไม่รู้ตามความเป็นจริง) จะทำหน้าที่กั้นหรือตีกรอบความคิดให้มีติดบอด

จากนั้นตัณหา (ความทะยานอยาก) จะทำหน้าที่เป็นเครื่องผูกหรือยางเหนียว (สินะ) ตรึงจิตไว้กับอารมณ์นั้น ๆ สภาวะนี้เทียบได้กับช่วงต่อของ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ในวงจรใหญ่

2) กรรมคือเนือนา (สังขาร) และวิญญานคือเมล็ดพืช

คำว่า กรรมคือเนือนาในภวสูตร หากวิเคราะห์ในปัจจุบันขณะ มันคือสังขารหรือเจตนาปรุงแต่งที่สะสมไว้จนกลายเป็นความเคยชิน คล้ายกับสภาพดินที่มีสารอาหารเฉพาะตัว เมื่อวิญญาน (เมล็ดพืช) ซึ่งก็คือความนึกคิดรับรู้ในปัจจุบันขณะ แผ่ซ่านลงไปปฏิสนธิหรือฝังตัว (ประดิษฐาน) ในอารมณ์หรือเนือนากรรมที่ถูกจรดด้วยแรงขับของตัณหา เมล็ดพืชนั้นย่อมได้รับสารอาหารและเริ่มงอกเงย สภาวะที่วิญญานหยั่งรากลงในผืนนาทางอารมณ์นี้คืออาการที่ อุปาทาน ส่งไม่ต่อให้เกิดภพในระดับจิตวิทยา

2. สังสารวัฏภายในใจ (ไตรภพที่หมุนวนในชีวิตประจำวัน)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2556) ได้อธิบายไว้ว่า สังสารวัฏไม่ได้หมายถึงการเวียนเทียนเปลี่ยนสรีระหลังความตายเท่านั้น แต่คือกระแสแห่งการปรุงแต่งที่หมุนวนไม่รู้จบในใจ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2556) ภพทั้ง 3 ระดับที่พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้ในภวสูตร จึงสามารถวิเคราะห์ออกมาเป็นตารางแสดงสภาวะอารมณ์ของมนุษย์ในวันหนึ่ง ๆ ได้ ดังนี้

ภพในภวสูตร	สภาพผืนนา (ธาตุ)	กระบวนการทางจิตในปัจจุบันขณะ
กามภพ	ธาตุชั้นต่ำ (หีนธาตุ)	จิตที่ตกลงไปในเนือนาของความโลภ ความโกรธ ความหลง หรือความต้องการทางประสาทสัมผัส (กามคุณ) เช่น ในขณะที่บุคคลโกรธและคิดประทุษร้าย จิตของเขาได้ปฏิสนธิเกิดเป็นสัตว์นรกหรืออสุรกายในใจเรียบร้อยแล้วด้วยอำนาจโทสญฺเจตนา
รูปภพ	ธาตุชั้นปานกลาง (มัชฌิมาธาตุ)	จิตที่พัฒนาขึ้นพ้นจากความใคร่หยาบ ๆ แต่เข้าไปตั้งมั่นในเนือนาของรูปแบบ กฎเกณฑ์ อุดมการณ์ ความหลงใหลในความสำเร็จ หรือความสงบจากสมาธิขั้นรูปฌาน เป็นสภาวะที่มีความสุขความสงบแบบมีเงื่อนไข และยังมีตัวตน (อัตตา) แผงอยู่หนาแน่น
อรุภพ	ธาตุชั้นประณีต (ปณีตาธาตุ)	จิตที่ปล่อยวางรูปทรงภายนอก แต่กลับเข้าไปฝังตัวในเนือนาของความว่างเปล่า นามธรรมอันลึกซึ้ง หรือความสุขอันเอกจากอรุพสมบัตติ เป็นสภาวะที่จิตมีทัศนคติแบบปล่อยวางแต่ยังยึดมั่นในตัวผู้รู้ หรืออัตตาขั้นประณีตอย่างเหนียวแน่น

กระบวนการนี้หมุนวนต่อเนื่องตลอดเวลาตราบเท่าที่มนุษย์ยังมีลมหายใจ วินาทีนี้เกิดกามภพ (อยากได้สิ่งของ) วินาทีถัดไปเกิดรูปภพ (ภาคภูมิใจในเกียรติยศ) สังสารวัฏจึงทำหน้าที่ขับเคลื่อนตัวมันเองอยู่ภายในใจของมนุษย์ในทุกปัจจุบันขณะ

3. แนวทางการหลุดพ้นจากภพภูมิ (การสลายเนือนาและตัณหาเหนียว)

เมื่อทราบแล้วว่ากลไกการเกิดภพพึ่งพาอาศัยปัจจัย 4 ประการ พระพุทธศาสนาจึงเสนอแนวทางในการดับภพภูมิ (ภวนิโรธ) ผ่านกระบวนการของ ปฏิจจสมุปบาทสายดับ (นิโรธวาร) และหลักไตรสิกขา เพื่อทำลายข้อต่อของระบบนี้อย่างถอนรากถอนโคน

1) การตัดยางเหนียว (ละตัณหา) ด้วยสมถกรรมฐานและสติปัฏฐาน

ในปฐมภพสูตรชี้ว่าภพจะเกิดได้ต้องมียางเหนียวคือตัณหา พระพุทธศาสนาจึงเสนอให้ใช้สติในการเท่าทันผัสสะและเวทนา เพื่อไม่ให้เวทนาพัฒนาไปเป็นตัณหา การฝึกจิตให้มีสมาธิ (สมถะ) ช่วยระงับกามฉันทะและความดิ้นรนชั่วครวญ เปรียบเสมือนการทำให้ผิวนาแห้งแล้งจนยางเหนียวในเมล็ดพืชไม่ทำงาน เมื่อมีयरูเท่าทันอารมณ์ ยางเหนียว (ตัณหา) ถูกสลายไป วิญญาณย่อมไม่เกิดความทะยานอยากยึดมั่น (อุปาทาน) ภพในปัจจุบันขณะย่อมไม่อาจก่อตัวขึ้นได้

2) การทำลายเครื่องกั้น (ดับอวิชชา) ด้วยวิปัสสนาปัญญา

ในทุติยภพสูตรเน้นว่าอวิชชาคือเครื่องกั้นที่ทำให้จิตหลงทาง การแก้ปัญหาที่ต้นตอจึงต้องใช้วิปัสสนาปัญญาเพื่อเข้าไปรู้แจ้งในอริยสัจ 4 และไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เมื่อจิตเกิดปัญญาญาณเห็นตามความเป็นจริงว่า ภพทั้ง 3 (กาม รูป อรูป) แท้จริงแล้วเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน เครื่องกั้นคืออวิชชาก็จะถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง ซึ่งสอดคล้องกับหลักปฏิจจสมุปบาทสายดับที่ว่า “...เพราะอวิชชาดับโดยไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ... วิญญาณจึงดับ... ภพจึงดับ...” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, ส.นิ. (ไทย) 16/1/2-3)

3) สภาพจิตผู้พ้นภพ (เมล็ดพืชที่ไม่งอกงาม)

คัมภีร์อรรถกถาโมรณปุรณิ ได้สรุปสภาวะของพระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากภพไว้ว่า คือผู้ที่ทำลายเมล็ดพันธุ์แห่งวิญญาณและตัณหาแห่งตัณหาได้แล้ว (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553 อ.ก.อ. (ไทย) 2/34/169) แม้ท่านจะยังดำเนินชีวิตอยู่ มีผัสสะ มีกรรมเก่าอันเปรียบเสมือนเนือนาอยู่รอบตัว และมีวิญญาณรับรู้ระบบประสาทตามปกติ แต่เนื่องจากเมล็ดพืช (วิญญาณ) ของท่านมียางเหนียวอันสิ้นไปแล้ว และไม่มีอวิชชาครอบงำ เมล็ดพืชนั้นก็จะเป็นเมล็ดพันธุ์ที่ฝ่อ แม้จะตกไปบนเนือนาชั้นดี ปานกลาง หรือประณีตเพียงใด ก็ไม่อาจงอกเงยขึ้นมาสร้างภพใหม่ ที่เป็นความทุกข์ได้อีกต่อไป ซึ่งเป็นสภาวะแห่งพระนิพพานในปัจจุบันขณะนั่นเอง

เนื้อหาในหัวข้อ 4 นี้เป็นการวิเคราะห์เชิงลึกด้วยการบูรณาการองค์ประกอบจากภพสูตรเข้ากับวงจรปฏิจจสมุปบาทสายเกิดในปัจจุบันขณะ โดยอธิบายว่า ภพคือกระบวนการทางจิตวิทยาที่เกิดขึ้น ดับไปและหมุนวนเป็นสังสารวัฏภายในใจตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ซึ่งกามภพ รูปภพ และอรูปภพ สามารถจำแนกสภาวะอารมณ์ได้ตามระดับความประณีตของธาตุหรือเนือนาทางจิตที่วิญญาณเข้าไปปฏิสนธิตั้งมั่นด้วยแรงขับของตัณหาและอวิชชา นอกจากนี้ บทความยังนำเสนอแนวทางการดับภพภูมิ (ภวนิโรธ) ตามหลักพุทธธรรมอย่างเป็นระบบ ผ่านการใช้สมถกรรมฐานและสติปัฏฐานเพื่อตัดยางเหนียวคือละตัณหา ควบคู่กับการเจริญวิปัสสนาปัญญาเพื่อย่อยสลายเครื่องกั้นคืออวิชชา นำไปสู่สภาวะจิตของผู้หลุดพ้นอันเปรียบเสมือนเมล็ดพืชฝ่อที่ไม่สามารถงอกเงยเป็นความทุกข์ได้อีกต่อไป เนื้อหาที่เสนอมานี้ทั้งหมดสามารถสรุปเป็นแผนภาพแนวคิดได้ ดังนี้

ภพภูมิในใจ: ถอดรหัส ‘ภพ’ จากมุมมองจิตวิทยาพุทธ

วิเคราะห์ ‘ภพ’ (Bhava) เป็นกลไกทางจิตที่เกิดจาก ธรรม วิทยญาณ ตัณหา และอวิชชา ซึ่งตรวจสอบและค้นคว้าได้จริงในปัจจุบันขณะ ไม่ใช่เพียงสถานที่หลังความตาย

กลไกการก่อตัวของภพ

การปฏิสนธิทางจิตในปัจจุบันขณะ:
เมื่อวิทยญาณฝังตัวในอารมณ์ด้วยแรงยึดของตัณหา
ภพจึงเกิดขึ้นทันที

- ❶ **สันติภูมิ:** ธรรมที่พิสูจน์ได้ด้วยตนเอง
การเข้าใจภพในจิตวิทยาช่วยให้ดวงจิต
ความทุกข์ได้แก่โดยไม่ได้รอโลกหน้า

ไตรภพในชีวิตประจำวัน

กุญแจสู่การดับภพ (ภวนิโรธ)

บทสรุป

การศึกษาวิเคราะห์ความหมายของภพ โดยอาศัยโครงสร้างความรู้จากปฐมภูมิกถาสูตร ทุติยภาสสูตร และคัมภีร์อรรถกถาโมรณปุณณิ สามารถนำมาสู่บทสรุปอันเป็นแก่นสำคัญในการเปลี่ยนผ่านมโนทัศน์เรื่องภพภูมิในพระพุทธศาสนา จากมิติทางจักรวาลวิทยาเชิงกายภาพสู่มิติเชิงกระบวนการทางจิตที่เกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะได้อย่างสมบูรณ์ โดยสรุปประเด็นสำคัญได้ ดังนี้

ประการแรก ในบริบทสังคมพุทธไทยร่วมสมัย ความเข้าใจเรื่องภพภูมิมักถูกจำกัดอยู่เพียงอุปปัตติภพ หรือสถานที่รองรับชีวิตหลังความตาย 31 ภพภูมิ ซึ่งสืบทอดมาจากคติในวรรณคดีไตรภูมิพระร่วง การมองภาพภพภูมิในลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวมักเผชิญกับข้อจำกัดในยุคปัจจุบัน เนื่องจากยากต่อการพิสูจน์และตรวจสอบด้วยประสบการณ์ตรง ส่งผลให้คนรุ่นใหม่บางส่วนมองข้ามแก่นแท้ของคำสอน และลดทอนคุณค่าของพุทธธรรมให้เหลือเพียงระบบความเชื่อเพื่อโลกหน้าหรืออุบายควบคุมจริยธรรมขั้นพื้นฐานเท่านั้น

ประการที่สอง เมื่อพิจารณาจากหลักฐานปฐมภูมิในภพภูมิกถาสูตรทั้งสองแห่ง พบว่าพระพุทธองค์ทรงตีความหมายของภพภูมิกลับคืนสู่สัจธรรมภายในใจ โดยทรงอธิบายผ่านชุดอุปมาอุปไมยเชิงนิเวศวิทยาอันทรงพลัง นั่นคือ กรรมคือเนื้อนา วิทยญาณคือเมล็ดพืช ตัณหาคือยางเหนียว และอวิชชาคือเครื่องปั้น กลไกการเกิดภพภูมิเกิดขึ้นเมื่อการรับรู้ในปัจจุบันขณะ (วิทยญาณ) เล่นไปเกาะกุมและตั้งมั่นในผืนนาแห่งอารมณ์และการปรุงแต่ง (กรรม) โดยมีอวิชชาคอยปิดกั้นความจริง และมีตัณหาคอยถักทอผูกมัดเหนียวแน่น สภาวะจิตใจที่ถูกตรึงไว้ด้วยกระบวนการนี้เองคือการอุบัติขึ้นของภพในทันที

ประการที่สาม เมื่อนำโครงสร้างของภพภูมิตามมาบูรณาการร่วมกับวงจรปฏิจจสมุปบาท ชี้ให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า สังสารวัฏและการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ) ทำหน้าที่หมุนวนอยู่ในภายในจิตใจของมนุษย์ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ทุกครั้งที่เกิดความโลภ ความโกรธ หรือความหลงลงไปปะทะกับอารมณ์ จิตได้ปฏิสนธิเกิดในธาตุชั้นต่ำ (กามภพ) หรือเมื่อจิตติดใจในความสงบ รูปทรง และอุดมการณ์ จิตย่อมเกิดในธาตุชั้นปานกลางและประณีต (รูปภพและอรูปภพ) ตามลำดับ ภพภูมิในมิตินี้จึงไม่ใช่เรื่องไกลตัว แต่เป็นสภาวะอารมณ์และตัวตนที่มนุษย์สร้างขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าในทุกปัจจุบันขณะ

ประการสุดท้าย พระพุทธศาสนาได้เสนอแนวทางในการหลุดพ้นจากภพภูมิเหล่านี้ไว้อย่างเป็นระบบและเป็นวิทยาศาสตร์ที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตนเอง (สันติภูมิวิโก) นั่นคือการตัดวงจรปฏิจจสมุปบาทสายเกิดผ่านกระบวนการไตรสิกขา การฝึกสติเท่าทันผัสสะและเวทนาช่วยทำหน้าที่ตัดอย่างเหนียวคือละตัณหาไม่ให้วิญญาณแผ่ซ่านไปยึดมั่น และการเจริญวิปัสสนาปัญญาช่วยทำหน้าที่ทำลายเครื่องกั้นคืออวิชชาให้เห็นแจ้งในไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 เมื่ออวิชชาและตัณหาถูกกำจัดลงอย่างสิ้นเชิง เมล็ดพันธุ์แห่งวิญญาณย่อมกลายเป็นเมล็ดพืชที่ฝ่อ แม้ระบบชั้น 5 ยังทำหน้าที่อยู่บนผืนนากรรมเดิม แต่ก็ไม่อาจเจริญงอกงามเป็นภพใหม่ที่สร้างความทุกข์ใจได้อีกต่อไป

ดังนั้น การทำความเข้าใจภพภูมิในมิติเชิงกระบวนการทางจิตจากภพสูตร จึงเป็นการคืนชีวิตและคุณค่าที่แท้จริงให้แก่พุทธธรรม ทำให้ชาวพุทธสามารถมองเห็นสังขารของการเกิด-ดับแห่งภพได้ในทุกลมหายใจเข้าออก ซึ่งไม่เพียงแต่ช่วยให้พุทธศาสนาสอดคล้องกับหลักจิตวิทยาร่วมสมัยได้อย่างงดงาม แต่ยังเป็นกุญแจสำคัญที่นำพาผู้ปฏิบัติธรรมไปสู่เป้าหมายสูงสุด คือการดับภพ ดับชาติ และสิ้นสุดความทุกข์ทั้งปวงได้จริงในชีวิตปัจจุบันนี้เอง

เอกสารอ้างอิง

- พญาลีไท. (2554). *ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง* (พิมพ์ครั้งที่ 11). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2556). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ 37). สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม.
- พระอนรุทธาจารย์. (2542). *คัมภีร์อิทธิมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี*. มูลนิธิสัทธรรมโชติกะ.
- พระพุทธโฆษาจารย์. (2548). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* (พิมพ์ครั้งที่ 10). มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* (เล่มที่ 16). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* (เล่มที่ 20). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย* (เล่มที่ 35). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2553). *อรรถกถาโมรณปุณณิ ภาค 2*. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). *อรรถกถาสัมโหมะวินยานิ*. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.